

DOI: 10.7596/taksad.v6i6.1219

Citation: Hizmetli, M. (2017). Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği. Journal of History Culture and Art Research, 6(6), 425-443. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1219>

Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği

Hisba and Muhtasib in Abbasid Period: The Case of Baghdad

Mustafa Hizmetli¹

Abstarct

The scope of the Hisbe organization started to expand during the Abbasid period and the term Muhtesip began to be used for manager of market responsibilities. The second caliph of Abbasid Abu Jaffer al-Mansur and his son Al-Mahdi-Billah made the appointment of Muhtasib and paid attention to supervision and control of markets. The main duties of Muhatasips, ranging from control of work of professionals and the artisans to keep check and balance and reporting to caliph, ere as follows: control of the measures and scales and complaints about them, taking measures against fraud and forgery in production and sale, monopoly and obsession to control the prices, to prevent counterfeiting, to ensure that the order and cleanliness of streets and to prevent violations that will narrow the streets and streets from the houses and shops and cause traffic flow to be distressed. A variety of sanction and punishment authorities were assigned to assist Muhtasibs for fulfilling their duties to such a wide range of tasks.

Present study explores the criteria of duties of Muhtasibs who were responsible for Hisbe organization as part of Abbasid Judicial Organization, as well principles of punishment, dismissal and transfer of Muhtasips under Kada (judgment) and Mazalim (law court). Aside from permanent assistants, there were other members of organizations known as Emin and Arif who were responsible for further provision of assistance and support to Muhtasips. Moreover, the wage and administrative structure of the muhtasib and its supporters and the reputation and image of them is also discussed in this paper.

Keywords: Abbasids, Hisbe, Muhtesib, Baghdad, Bazaar, Inspection.

¹ Bartın Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih Bölümü. E-mail: mustafahizmetli@gmail.com

Öz

Abbasiler döneminde hisbe teşkilatının görev alanı genişlemiş, pazar sorumlusu yerine muhtesip kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Abbasilerin II. Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr ve oğlu el-Mehdî-Billah dönemlerinde muhtesib atamasının yapıldığı ve çarşı pazarların denetim ve kontrolüne özen gösterildiği bilinmektedir. Meslek ve sanat erbabının denetiminden devlet memurlarının görevlerini yapıp yapmadıklarını kontrol edip halifeye bildirmeye kadar geniş yetkilere sahip olan muhtesiplerin görev alanına giren başlıca konular şunlardır: Ölçü ve tartıların kontrolü ile bunlarla ilgili şikâyetlerin takibi, imal ve satışta hile ve sahteciliğe karşı tedbir almak, tekelciliği ve istifçiliği önlemeye çalışmak, fiyatları kontrol etmek, kalpazanlığı engellemek, cadde, sokak ve pazaryerlerinin düzen ve temizliğine özen gösterilmesini sağlamak, ev ve dükkânlardan cadde ve sokakları daraltıp trafik akışını sıkıntıya sokacak ihlalleri önlemek. Bu kadar kapsamlı görevleri üstlenen muhtesiplere görevlerini yerine getirirken kullanacakları çeşitli yaptırım ve ceza yetkileri verilmişti.

Çalışmada kazâ ve mezâlimle birlikte, Abbasi adli teşkilatını oluşturan hisbe teşkilatının sorumlusu olan muhtesiblerin tayin ve azilleri ile cezalandırılmaları konusunda hangi kriterlerin esas alındığı, görev ve yetki alanları konuları da ele alınmaktadır. Faaliyet alanı esasen çarşı-pazarın denetimi ile genel ahlakın korunması ve kamu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesini denetleme üzerinde odaklanan hisbe teşkilatının sorumlusu olan muhtesibin görevini ifası sırasında yardım ve hizmetlerinden faydalandığı asli yardımcı ve vekillerden başka, “emin” ve “arif” unvanlı uzmanlıklarından yararlanan görevliler de teşkilatın diğer üyelerini oluşturmaktaydı. Muhtesib ve yardımcılarının aldıkları ücret ile idari yapı ve halk nezdindeki itibar ve imajları da makalede vurgulanan diğer konuları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Hisbe, Muhtesib, Bağdat, Pazar, Denetim.

Giriş: Hisbe Kavramı

İslam'ın “iyiliği emir ve kötülükten sakındırma” ilkesi doğrultusunda gerçekleştirilen genel ahlak ve kamu düzenini koruma faaliyeti olarak tanımlanan hisbe müessesesinin menşei ve tarihçesi konusunda gerek İslâmî kaynaklarda gerekse modern araştırmalarda farklı görüşler ortaya konulmuş ve bir literatür oluşmuştur.

Hisbe, Arapça ha-se-be fiilinin mastarı olup kelime anlamı ‘Allah’tan ecir istemek’tir. Aynı kökten türeyen ihtisab ise ecir isteğine ilave olarak zannetmek, saymak, imtihan etmek anlamlarına gelir. Salih amellerde ihtisab, mekruh eylemler karşısında ecir istemeye koyulmak, sabır ve teslimiyetle bu ecir elde etmek veya bir takım müdahale yöntemlerini kullanarak umulan ecir elde etmek gayesiyle tavsiye edilen şekilde mekruhlara karşı çıkmaktır.² İhtisab ecir kazanmak maksadıyla iş yapmak anlamına gelir. Hisbe ise bir kimsenin kötü amelini inkâr etmektir. Bu iki temel anlam muhtesibin çalışmasının özünü oluşturur. Çünkü şeriatla hisbe ile kast edilen “açıkça terk edildiğinde iyiliği emretmek ve açıkça yapıldığında münkeri engellemek”tir.³ Bu aynı zamanda Al-i İmran suresi 14. ayetinde yer alan İslam'ın çağrısının vurgulanmasından ibarettir.

² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Kum, 1405, I, 314-315. *MEB İA*'da hisbe maddesini yazan Zambaur, kelimenin kök bilgisinden hareketle hisbenin aslında “devlet muhasebesi, muhasebe dairesi” manasına geldiğini ve “çarşı zabıtası, ahlak zabıtası” anlamını sonradan kazandığını iddia ediyorsa da hisbe kelimesinin hesabdan farklı olduğu açıktır. Bkz. İA, V/1, 540; Tyan, E., *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, 621-622; Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, 133.

³ Maverdî, *Ahkamu's-Sultaniyye*, 349; Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*, nşr. Seyyid el-Bâz el-Arîni; bi-eşraf Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1946, 8, 114; İbnu'l-Uhuvve, *Mealimü'l-kurbe fî ahkâmî'l-hisbe*,

Klasik dönem İslam hukukçularından el-Maverdî hisbeyi, “ma’rûfu emir münkerden nehiy”⁴ şeklinde tanımlamıştır. Şeyzerî ve İbnu’l-Uhuvve, bu tanıma, “insanların arasını düzeltme” ifadesini eklemiştir.⁵ İbn Haldun, “iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmakla alakalı dini bir görev” olarak tanımlamıştır.⁶ Taşköprizâde hisbe ilmini amelî hikmetin (pratik felsefe) dalları arasında saymakta⁷, Kâtib Çelebi ise medeniyetin temel unsurlarından biri kabul ettiği hisbe faaliyetinin en zor işlerden ve buna dair bilginin de en hassas ilimlerden olduğunu söylemektedir⁸. El-Fâsî, ihtisabın özünü, ecir isteğiyle bir kimsenin çirkin bir işini engellemek maksadıyla derhal harekete geçmek olarak tanımlamakta ve bu doğrultuda hisbe faaliyetini icra eden muhtesibin, dinin belirlediği kriterlere göre çarşı-pazar işlerinde iyiliği emredip kötülükten alıkoyma faaliyetine hisbe demektedir.⁹ Kavakçı, hisbeyi “ma’rûfu emir münkerden nehiy olarak tanımlarken¹⁰, Kazıcı ise yakın bir anlamda “iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmektir” biçiminde tanımlamıştır.¹¹ Çağdaş araştırmacılar ed-Dureyviş’in tanımı daha kapsamlıdır: Devletin özel görevliler aracılığıyla bireylerin ahlak, din ve ekonomi alanlarındaki faaliyetleri üzerinde adalet ve fazileti gerçekleştirmek için, İslam hukuku kuralları ile her toplumun örfü doğrultusunda yürüttüğü idari denetim.¹² *DİA* hisbe maddesinde¹³ ise, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibi¹⁴ doğrultusunda gerçekleştirilen genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eden bir kavram olarak tanımlanmaktadır.

Bu tanımlarda hisbenin sosyal karakteri ve fonksiyonu itibarıyla iki özelliği öne çıkmaktadır: Birincisi hisbe, iyiliği emir ve kötülükten sakındırma prensibinin Kur’an-ı Kerim’de bulunması dolayısıyla dini bir görevdir. İkincisi hisbe, genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyeti olması bakımından toplumsal bir görevdir. Yapılan tanımlar hisbenin dört unsuru içerdiğini göstermektedir. Bunlar; hisbenin kendisi, konusu, muhatabı ve görevlisi, yani muhtesiptir.¹⁵

Hisbenin konusu iyiliği (ma’rûf) emretme ve kötülükten (münker) sakındırma olduğunu göre bu iki kavramın muhtesabını açıklamakta yarar vardır. İyilik (ma’rûf) din ve örfün uygun bulup onayladığı her şey; münker ise din ve örfün çirkin bulup yasakladığı her şeydir. Kötülükten sakındırma (münkerden nehiy) ilkesinin kapsamına giren konular; Allah’ın hakları, insanların hakları ve bu ikisinin müşterek olduğu haklardan oluşmaktadır.¹⁶ Bu tanımlarla çizilen çerçevede dikkati çeken husus, dini emir ve yasakların çizdiği sınırdan daha geniş olmasıdır. Bu da açık bir dini hükümle yasaklanmayan kimi söz ve eylemlerin muhtesibin görev alanına girmesi sonucunu doğurmaktadır. Açık dini hükümlerin ihlalinin kazâ (kadılık) teşkilatının görev alanına girdiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

Hisbenin muhatabı, emredilen iyiliği yapmaktan kaçınan ve sakındırıldığı kötülüğü işleyen her insandır. Bu yönüyle hisbenin muhatabında, diğer dini yükümlülük sahiplerinde aranan akıllı, yetişkin ve sorumluluk

---

terceme ve tashih Reuben Levy, London: Messrs Luzac & Co., 1938, 7; Ömer b. Muhammed b. Avvad es-Senâmî, *Nisabü’l-Ihtisab*, thk. M. Said Merizen Asiri, Mekke: Mektebetu Talibi’l-Camii, 1986, 82-83; el-Kettanî, *Teratibü’l-İdariyye*, I, 240

⁴ El-Maverdî, *Ahkamu’s-Sultaniyye*, Kahire Darü’l-Hadis, 284.

⁵ Eş-Şeyzerî, 6; İbnu’l-Uhuvve, *Mealim*, 7.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, Thk. Derviş Cüveydî, Beyrut 1995, I, 398.

⁷ Taşköprizâde, *Mevzûâtü’l-ulûm*, (trc. Kemaleddin Mehmed Efendi), Dersaadet: İkdâm Matbaası 1313, I, 441.

⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esami’l-kütüb ve’l-fünun*, (Yalıtıkaya-Bilge), Ankara: MEB, 1941, I, 15.

⁹ El-Fâsî, *Huttatü’l-Hisbe fi’n-Nazar ve’t-Tatbik ve’t-Tedvin*, Fas 1984, 21.

¹⁰ Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk Ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş Ve Gelişmesi*, Erzurum 1975, 13.

¹¹ Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda ihtisab müessesesi*, İstanbul 1987, 14.

¹² Ed-Dureyviş, 407.

¹³ Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, 133.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41.

¹⁵ Ed-Dureyviş, 435-436.

¹⁶ İbnu’l-Uhuvve, 27.

alabilecek düzeyde olma gibi nitelikler aranmamaktadır. Bu alandaki ihlaller çocuklar veya akli yetileri yerinde olmayanlar tarafından da yapılırsa sonuçta toplum zarar görmektedir. Topluma zarar veren bu ihlaller konusunda muhtesib kimsenin yaşına, statüsüne, konum ve unvanına bakmaksızın müdahale etmekle yükümlüdür. Farklı dönemlerde kaleme alınmış hisbe kitapları bu tür müdahale örnekleriyle doludur. Davalara bakmaktan kaçınan kadı, minareden Müslümanların evlerinin avlularına bakan müezzin ve hatta halifeler bile yeri geldiğinde muhtesibler tarafından yürütülen hisbe faaliyetine muhatap olmuşlardır.

Konusu birey, toplum ve devlet hakları ile genel ahlak ve kamu düzeninin korunması olan hisbe faaliyeti Müslümanlar için farz-ı kifâye sayılmıştır. Bu hüküm âyet¹⁷ ve hadislerde¹⁸ ifade edilen iyiliği emredip kötülükten sakındırma yükümlülüğüne dayanmaktadır. Faaliyetleri genel olarak kamu hukuku çerçevesine giren hisbe teşkilatının idare hukukundaki yeri ise muhtesibe verilen yetki ve sorumluluklara göre değişmektedir.

Buraya kadar tanımlanıp konusu ve muhatabı açıklanan hisbe faaliyetini icra ve ifa etmekle görevli memura muhtesib, (*vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, nâzirü'l-hisbe*) denir.¹⁹ İslâm hukukçuları, dinî mükellefiyetlerden sayılması ve otorite tesisini, bazı durumlarda da güç kullanımını gerektirmesi dolayısıyla hisbe faaliyetini yürütmekle görevli memurun edâ ehliyeti tam (hür ve mükellef) ve Müslüman olması şartları üzerinde dururlar. Bazı âlimler bunların arasına müctehidlik şartını da katarken fakihlerin çoğunluğu, sorumluluk alanına giren meselelerde meşrû olanla olmayana (*ma'rûf, münker*) ayırabilecek seviyede dinî-meslekî bilgisi bulunmasını yeterli görmüştür. Muhtesibin Müslüman ve âlim olması hisbenin sıhhat şartı, edâ ehliyetinin tam olması vücûb şartıdır. Hz. Peygamber ve Halife Ömer, kadın sahâbîleri hisbe faaliyetleriyle görevlendirdikleri için kadınların da muhtesib tayin edilmesi câiz görülmüştür. Ayrıca ölçü tartı, para ayarı ve fiyat denetlemesi yapacak kadar hesap bilmesi de muhtesibde aranan şartlardandır. Bunlardan başka muhtesibde adalet, güzel ahlâk ve güvenilirlik gibi faziletlerin bulunması ihtisabın âdâbından²⁰, hatta bazılarında göre şartlarındandır²¹

Yeri gelmişken görevli muhtesib ile gönüllü muhtesib arasındaki bazı farklara işaret etmek gerekir. Her şeyden önce görevli muhtesib için hisbe faaliyeti hukuki resmi bir görevin icrası mahiyetinde ve dinen de farz-ı ayın niteliğindedir. Görevi alanına giren hususları yerine getirirken şikâyete bağlı olarak araştırabildiği gibi kendiliğinden müdahalede bulunma, ceza uygulama, görevi konusunda içtihat yapma, maaş alma ve ihtiyaç halinde yardımcı çalıştırma hakkına sahiptir. Görevi ifadaki kusuru dolayısıyla yönetici tarafından cezalandırılma ve göreve hiyanet, hizmette ihmal, kusur veya acz gösterme, halka zulüm veya baskı yaparak halkın tepkisini çekmesi gibi görevini yapmasını imkânsız hale getirecek taşkınlıklarda bulunması veya zaaflar taşıması hallerinde derhal azledilir.²²

Gönüllü muhtesib olarak nitelenen herhangi bir Müslüman iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma yükümlülüğünün ifası farz-ı kifâyedir. Bireysel ihtisab yükümlülüğü, kural olarak ihtisabın konusunu

¹⁷ Konuyla ilgili bazı ayetlerin numaraları 13 nolu dipnotta verilmiştir.

¹⁸ Buhârî, "İst'zân", 2, "Mezâlim", 22; Müslim, "İman", 83, 85, "Libas", 114, "Selâm", 3; İbn Mâce, "Fiten", 20;; Ebû Davud, "Edeb", 12; Tirmizî, ""Birr", 15.

¹⁹ Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133. Bu isim ecir kazanma isteğiyle Allah rızası için sadaka veren veya Allah uğruna cihada katılan kişinin davranışını nitelemek için de kullanılmıştır. Bkz. İbn İzarî, *el-Beyanü'l-Muğrib fî Tarihi'l-Mağrib*, E.Levi Provençal- G.-S. Colin, Leiden 1951, II, 75, 168.

²⁰ Gazzâlî, *İhya*, II, 333-335; Şeyzerî, s. 6-9; Ömer b. Muhammed es-Senâmî, s. 331-342.

²¹ Ebû Abdullah es-Sakatî, *Kitab fî âdâbi'l-hisbe*, G.-S. Colin, E.Levi Provençal, Paris 1931, 5; Cengiz Kallek *DİA*, XVIII, 133.

²² Düreyviş, 439-441; Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 134.

oluşturan münker veya ma'rûfun hükmüne tabidir. Münkeri değiştirmeye güç yetiremeyenlerin söz konusu kötülüğü kalben kınaması da farz-ı ayn sayılmıştır.²³

Muhtesib karşısına çıkan kötülüğü (münkeri) sırasıyla şu usullerle gideri: yapılan işin yanlışlığının anlatılması, kötülüğü bilerek işleyene nasihat edilmesi, takdir ve tehdit, kötülüğe vesile olan durum veya maddenin ortadan kaldırılması, aşırıya kaçmadan ta'zîr cezalarından birinin uygulanması: Hapis, teşhir, dayak, meslekten alıkoyma, silahlı müdahale ve şehirden sürgün etme. Muhtesibin ta'zîrin dışında had cezalarına veya idama hükmetme yetkisi yoktur. Yalnızca yetkili mercilerin verdiği bu tür cezaları infaz eder.²⁴

Menşei ve Tarihçesi

Hisbe müessesesinin, kaynağını Kur'an'dan alan dinî bir kurum olduğunu belirtmekte yarar vardır. Hisbe teşkilatının ilk ortaya çıktığı dönemin Hz. Peygamber zamanı olduğu dikkate alındığında orijinal bir müessese olduğu anlaşılır. Bu kurum ilk olarak Mekke ve Medine yerine, İran ve Bizans etkilerine açık Bağdat, Basra ve Şam gibi merkezlerde ortaya çıkmış olsa idi bu medeniyetlerin tesiriyle ortaya çıktığı düşünülebilirdi. Ancak pratikte bunun tersi olmuştur. Hisbe teşkilatının menşei ile alakalı farklı tartışmalar olmakla birlikte, Hz. Peygamber, Dört halife ve Emeviler dönemlerinde Medine ve Mekke başta olmak üzere belli başlı şehirlerde pazar denetiminden sorumlu *âmilu's-sûk* unvanlı görevliler atandığı bilinmektedir. Batılı araştırmacıların genel kabulü, hisbe teşkilatının başında bulunan muhtesibin, Helen uygarlığına ait *agoronomos*un bir devamı olduğu yolundadır. Muhtesib için ilk dönemlerde kullanılan "sahibu's-sûk: Pazar sorumlusu" ifadesinin Grekçe terimin Arapça çevirisi gibi gözükmesi bu görüşü destekler gibi görünmektedir. Ancak İslam fetihlerinden üç yüz yıl önceki dönem boyunca Yunan yazmalarında bu unvana rastlanmaması, bu kurum ve unvanın, Helen uygarlığıyla bağlantı kurulmadan İslam döneminde ortaya çıktığı fikrini güçlendirmektedir. Bu durumda söz konusu kurumun, Medine ve Mekke'de olduğu gibi Basra ve Kûfe'de de dışardan esinlenmeden ortaya çıkamayacağına ısrar anlamlı değildir.²⁵ Ayrıca Buckley tarafından savunulan ve cahiliye döneminde Arap yarımadasında pazarlarda ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan kâhinler ile muhtesib arasında benzerlikler kurarak kurumun köklerini cahiliye çağında arama çabası da tutarlı görünmemektedir. Çünkü söz konusu kâhinlerin, herhangi bir anlaşmazlık halinde kendilerine müracaat edildiğinde bir hakem gibi bu anlaşmazlığı çözümlenmek dışında yetkileri bulunmamaktadır.²⁶ Oysa muhtesibin çok geniş yetkileri bulunmakta ve görev alanına giren olaylara şikâyete bağlı kalmadan da müdahalede bulunabilmektedir. Aslında hisbe faaliyeti başlangıçta tek görevli tarafından yürütülmekteydi. Zamanla sorumlulukları artınca yardımcıları ve başka görevliler atanma gereği duyulmuştur. Abbasiler dönemine gelince *âmilu's-sûk* unvanı yerini muhtesibe bırakmıştır. Bu unvan değişikliğinin hisbenin mana ve muhtesibine ne ölçüde yansıdığı ayrı bir araştırma konusudur. Ancak Abbasiler iktidara geldikten sonra İslam dünyası Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmış ve Doğu'da yerini muhtesibe bırakan *sahibu's-sûk* unvanı Mağrib ve Endülüs'te iki asır daha egemenliğini sürdürmüştür. Hisbe kavramı Doğu'dan iki asır sonra Endülüs'te benimsenmekle birlikte kurumun işleyiş ve ayrıntılarının tasvirinde Doğu ile aralarında önemli farklar ortaya çıkmıştır.²⁷ Mukayeseli çalışmalar yapıldığında farklılık ve benzerlikler konusunda daha net hüküm vermek mümkün olacaktır.

Medine'de İslam devletini kurduktan sonra çarşı pazarların denetim faaliyetinin başladığı kabul edilmektedir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, bir buğday yığının yanından geçerken içine elini

²³ Düreyviş, 439-441; Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 134.

²⁴ Gazzali, *İhya*, II, 315; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 195; Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 134.

²⁵ Cahen-Talbi, "Hisba", *El*, (new edition), III, 487.

²⁶ Buckley, "The Muhtesib", *Arabica*, XXXIX/1, (Leiden 1992), 59.

²⁷ Cahen-Talbi, "Hisba", *El*, (new edition), III, 487.

daldırmış ve eline ıslaklık değmesi üzerine satıcıya bunun nedenini sormuş, yağmurdan olduğu söylenilince de insanların görmesi için niçin en üste çıkarılmadığını sormuş ve “aldatan bizden değildir” demiştir.²⁸ Yine onun hadislerinde ve tavsiyelerinde pazarlara bariz bir önem verdiği görülmektedir.²⁹ Hz. Peygamber, bu maksatla Medine pazarına Ömer b. el-Hattab’ı, fethinden sonra Mekke pazarına ise Sa’d b. Saîd b. el-Âs’ı âmil olarak atamıştır.³⁰

Râşit halifeler yararının genelliği ve sevabının çokluğu dolayısıyla pazarların denetimine önem vermiş ve bu görevi bizzat üstlenmişlerdir.³¹ Halife Ömer b. el-Hattab, bizzat pazarları dolaşır, pazarcıların durumlarını kontrol ederdi. Pazarların denetimi konusunda temel esasları ortaya koyan da odur.³² O, Medine pazarına Saib b. Yezid ve Abdullah b. Atebe’yi atamış³³, yine Süleyman b. Ebi Hasme³⁴ ve Şifa bint Abdullah el-Adeviyye el-Kureşiyye³⁵ de onun pazarlara âmil olarak atadığı kimselerdir. Halife Osman b. Affan döneminde de pazarların denetimine devam edilmiş, bu dönemde atanan *âmilu’s-sûk* el-Haris b. el-Âs’ın görevi satılan malları, müşterileri ve tartıları kontrol etmektir.³⁶ Dördüncü halife Ali b. Ebi Talib döneminde de pazarların denetimine önem verilmeye devam edilmişti. O, elinde kamçısıyla pazarları dolaşır ve tüccarlara “tam alıp tam verin, kazancın azına razı olmazsanız çoğundan mahrum kalırsınız” derdi³⁷. Yine o başka bir seferinde pazarcılara, Allah’tan korkmalarını, eksiksiz satış yapmalarını, ölçü ve tartıyı tam yapmalarını ve etlere üflememelerini emretmişti³⁸.

Emeviler döneminde de pazarların denetim faaliyetlerine devam edildi. Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik pazarlara önem veriyor, bakkallara uğrayıp satış fiyatlarını soruyor, tartıyı artırmalarını istiyordu.³⁹ O, Osman b. Affan’ın mevlası İbn Harmele’yi Medine pazarına âmil olarak atamıştı.⁴⁰ Emeviler döneminde bu görevi yapanlar arasında Ali b. Abdullah b. Abbas’ın oğulları Davud ve İsa bulunmaktadır. Onlar Irak pazarlarının denetiminde Halid b. Abdullah’ın (125/754) yardımcılığıydı.⁴¹ İbn Hübeyre’nin valiliği döneminde (103-106/720-724) Mehdi b. Abdurrahman ile İyas b. Muaviye art arda Vâsit pazar âmilliği görevini üstlenmişlerdi.⁴²

Bu dönemde görev yapan pazar âmillerinin (*âmil ala’s-sûk*) görevleri ölçü ve tartıların denetimi⁴³, dükkânlara ve imalatçılara konulan vergilerin toplanması⁴⁴ ile sanat ve meslek sahipleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlenmekten ibaretti.

Hz. Peygamber’in zamanından Emeviler döneminin sonlarına kadar meslek ve sanatların, alışverişin, ticari işlemlerin, ölçü ve tartıların denetimi, hile, aldatma ve çeşitli yollarla fiyatlarla oynamanın önlenmesi ve tüketicinin korunması amacıyla pazar âmilleri atanmaya devam etmiştir.

²⁸ es-Sakâtî, *fi Adâbi’l-Hisbe*, 4; el-Kettânî, *et-Terâtib*, I, 239; Tirmizî, *Sünen*, III, 598.

²⁹ eş-Şeyzerî, *Nihaye*, 12-13; İbnü’l-Uhuvve, *Mealim*, 65-66.

³⁰ İbn Abdilberr, *el-İstiab*, II, 621; el-Halebî, *İnsanu’l-Uyûn fi sireti’l-Emîn ve’l-Me’mûn (es-Sîretü’l-Halebiyye)*, III, 424; Kettânî, *Teratibü’l-İdariyye*, I, 240.

³¹ el-Maverdî, *Ahkam*, 349; İbnü’l-Uhuvve, *Mealim*, 7.

³² Taberî, *Tarih*, IV, 213; Hasan İbrahim, *Tarihu’l-İslam*, II, 261.

³³ Eş-Şafii, *el-Ümm*, IV, 217; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 640

³⁴ İbn Abdilberr, *el-İstiab*, II, 649.

³⁵ İbn Abdilberr, *el-İstiab*, IV, 1868-69

³⁶ Belazürî, *el-Ensâb*, V, 537.

³⁷ Veki’, *Ahbaru’l-Kudat*, II, 196.

³⁸ İbn Sa’d, *Tabakatü’l-Kübra*, III, 20; İbn Kesir, *el-Bidaye*, VIII, 3-5.

³⁹ Taberî, *Tarih*, VI, 496; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 268; İbn Abdirabbih, *İkdü’l-Ferid*, IV, 424.

⁴⁰ el-Makdisî, *el-Bed’ ve’t-Tarih*, VI, 51-52.

⁴¹ Taberî, *Tarih*, VII, 202.

⁴² Veki’, *Ahbar*, I, 353, 357.

⁴³ Kettânî, *Teratib*, II, 36.

⁴⁴ Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, 640.

Muhtesibin Nitelikleri, Yardımcıları, Tayin ve Azli:

Ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte İbn Sa'd'ın yer verdiği bir kayıt dolayısıyla hisbe kavramının Abbasî halifesi el-Mansûr döneminde (137-158/754-774) kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür. Müellif, Asım b. Süleyman el-Ahvâl (ö.141veya142/758-759)'den söz ederken "Kûfe'de ölçü ve tartılarla alakalı hisbe görevine bakardı" ifadesini kullanıyor.⁴⁵ et-Taberî ise, Halife el-Mansûr'un pazarları Kerh semtine taşıdıktan sonra Ebu Zekeriya Yahya b. Abdullah'ı Bağdat hisbesine ve pazarlarına sorumlu olarak atadığından söz etmektedir.⁴⁶ Muhtesib atamakla yetinmeyen Halife el-Mansûr, ayrıca Bağdat pazarlarında olup biteni kendisine haber veren görevliler çalıştırıyordu.⁴⁷ Halife el-Mehdî de tüccar kılığına girerek pazarları teftiş ediyordu. Ayrıca o, muhtesibi ölçü tartıları kontrol etmesi, hileyi önlemesi ve ticari işlemleri gözlemlemesi ve malların gasp edilmesini engellemesi konularında teşvik ediyordu.⁴⁸ Halife el-Me'mûn, ülkede ticaretin güven ve emniyet içinde yapılabilmesi için yol güvenliğinin sağlanmasına önem veriyor ve bu maksatla gözetleme noktalarına yerleştirdiği muhafızlar izin belgesi olmayan şüpheli kişilerin geçişini engelliyordu.⁴⁹ Bu durum aynı zamanda şurta (polis) ile hisbe kurumlarının işbirliğine bir örnektir. Belki de bu yakın işbirliği dolayısıyla Bağdat şurta sorumlusu Muhammed b. Yakut, bu makamı elde etmeye çalışmış ve el-Muktedir onu 319/931 yılında bu göreve atamıştı. Ancak bu duruma ordu komutanı (Kâidü'l-ceyş) Munis el-Muzaffer itiraz ederek onun bu görevden alınarak yerine İbrahim b. Muhammed b. Bathâ'nın muhtesib atanmasını sağlamıştı. İtirazına gerekçe olarak da "hisbe görevini ancak kadılar ve yardımcılarının yapabileceği" ilkesini göstermişti.⁵⁰

Ticaretin düzenlenmesine önem veren Halife Harun er-Reşid, muhtesibe pazarları denetlemesini, ölçü ve tartıları kontrol etmesini, ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını gözetim altında bulundurmasını, hileyi önlemesini, insanların mallarının gasp edilmesini engellemesini emretmişti.⁵¹

Başkent Bağdat'ta muhtesib tayininden Halife sorumluyken vilayetlerde ise bu yetki valilere aitti. Bu durum valilere verilen ahitnamelerden anlaşılmaktadır. Halife El-Mutî'-Lillâh (334-364/946-974) tarafından Nasîr'd-devle'ye verilen resmi görevler arasında hisbe de bulunmaktaydı.⁵² Vilayetlerdeki muhtesipler, Bağdat muhtesibi kendilerine belirli bir görev vermediği sürece görevlerini müstakil olarak sürdürürdü. Söz gelimi Halife el-Mehdî (158-168/774-784), muhtesip Abdülcabbar'a Halep'teki zındıkları yakalayıp etkisiz hale getirme görevini vermişti.⁵³

el-Mehdî döneminde hisbe ve kadılık görevlerini Halid b. Talîk üstlenmiş, sonra o azledilerek yerine Osman b. Ömer atanmıştır.⁵⁴ el-Hâdî'nin (169/758) halifeliği döneminde Nafi b. Abdurrahman bu görevi üstlenmiştir.⁵⁵ el-Mu'tasım döneminde ise bu görevi Süneyd lakaplı Hüseyin b. Davud el-Masîsî (ö. 220/835) yerine getirmiştir.⁵⁶ el-Mu'temid-Alellah döneminde (256-279/870-892) Harun b. Ahmed el-Haşimî 271/884 yılında hisbe görevine atanmış, Bağdat halkından ticari işlemlerini felselerle⁵⁷ yapmalarını

⁴⁵ İbn Sad, *Tabakât*, VII, 190; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XII, 241.

⁴⁶ Taberî, *Tarih*, VII, 653.

⁴⁷ Taberî, *Tarih*, VIII, 96.

⁴⁸ Dûrî, *Asru'l-Abbasî el-Evvel*, 104; Hasan, *Tarihu'l-İslam*, II, 261; Müdevver, *Hadare*, 109.

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, VIII, 379.

⁵⁰ Miskeveyh, *Tecârib*, I, 210-211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 64; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 389.

⁵¹ Hasan, *Tarihu'l-İslam*, II, 261; Müdevver, *Hadare*, 118.

⁵² Sabî, İbrahim, *Resail*, 197, 204, 206.

⁵³ Taberî, *Tarih*, VIII, 148.

⁵⁴ Vekî, *Ahbar*, II, 133.

⁵⁵ İbn Hallikan, *Vefeyat*, V, 368; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, II, 312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 317.

⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, X, 627-28.

⁵⁷ Fels: Bakır sikkelere verilen addır. Günümüzün bozuk parası yerine kullanılmaktaydı.

istemmiş, halk da bunları zoraki alışverişlerde kullanmış, sonra da vazgeçmişlerdi.⁵⁸ Halife 272/885 yılında Ebu Cafer el-Hırakî'yi Harîm'deki hisbe işlerini düzenlemekle görevlendirmişti.⁵⁹

el-Mu'tazid'in halifeliği döneminde (279-289/892-901) muhtesiplik yapanlar arasında 282/895 yılında hisbe, mevârîs ve köle pazarı sorumluluğuna atanan Ahmed b. et-Tîb es-Serahsî⁶⁰, Ubeydullah b. Ali el-Hâşimî (ö.284/897-898)⁶¹ ve el-Mu'tazid'da gördüğü münkeri hayatını riske atarak değiştirdiği için cesaretinin ödülü olarak serbestçe istediği münkeri değiştirme izni alan ancak daha önce Allah rızası için yaptığı işi şimdi halifenin bir memuru olarak yapmak istemediğini belirterek ondan görevden affını ve Bağdat'tan gönderilmesini isteyen Ebu'l-Hasen en-Nûrî⁶² sayılabilir. 318/930 yılında Ebu Talib'in oğlu Cafer'in soyundan gelen ed-Danyâlî, Bağdat hisbesine atanmıştı.⁶³ 319/931 yılında hisbe ve şurtaya birlikte atanan Muhammed b. Yakut azledilerek yerine İbn Bathâ atanmıştı.⁶⁴ İbn Bathâ (ö. 324/935) 319/931 yılında Bağdat ve köle pazarı muhtesibi olarak geçmektedir.⁶⁵ Ebu'l-Hüseyn b. el-Üşnânî (ö.339/950-951) de Bağdat'ta hisbe sorumluluğunu üstlenmişti.⁶⁶

Sonuçta muhtesib halife veya naibi tarafından halkın durumuyla ilgilenmek, işlerini ve yararlarını gözetmek üzere atanan görevlidir.⁶⁷ Bu göreve atanacak kişilerde aranan özellikler arasında dindarlık, takva, ilim ve marifet niteliklerine sahip, yetişkin, güçlü Müslüman erkek olması⁶⁸, hür, adil, akıllı, tavizsiz, açık münkerleri bilen⁶⁹, iffetli, dindar, asil, meseleleri bilen, kıvrak zekâlı, bilgili, deneyimli, rüşvet almayan, tarafsız bir kimse olması yer almaktadır. İslam hukukçuları hisbenin dini mükellefiyetlerden sayılması ve otorite tesisi ile bazı durumlarda güç kullanılmasını gerektirmesi dolayısıyla sorumlusunun eda ehliyeti tam (hür ve mükellef) ve Müslüman olması üzerinde durmuşlardır. Fakihlerin çoğunluğu meşru olanla olmayana (ma'rûf-münker) ayırabilecek seviyede dini-mesleki bilgisi bulunmasını yeterli görmüşlerdir. Asr-ı Saadet döneminde kadın sahabiler de hisbe faaliyetlerine katıldıkları için kadınların bu göreve atanmaları da caiz görülmüştür. Muhtesibin ayrıca ölçü, tartı, para ayarı ve fiyat denetimi yapacak kadar hesap bilmesi de bu görevde aranan niteliklerdendir. Muhtesipte adalet, güzel ahlak, güvenilirlik gibi erdemlerin bulunması ihtisabın adabından,⁷⁰ hatta bazılarında göre şartlarındandır.⁷¹ Bu bakımdan halife dindarlığı, takvası, bilgi ve tecrübesiyle temayüz etmiş kişileri bu göreve tayin ederdi.⁷²

Abbasi asrında Bağdat pazarlarının genişlemesi-büyümesi, işlemlerin karmaşıklaşması ve farklılaşması muhtesibin sorumluluklarını artırmış, a'van ve gilman denilen yardımcıları çalıştırması ve gönüllü yardımcılardan faydalanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu kimseler ona, çalışmasında ve istediklerini icra etmesinde yardımcı oldukları gibi, pazar halkının hile ve aldatmalarını ortaya çıkarma ve pazarcılarının en

⁵⁸ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, I, 266.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 205.

⁶⁰ Yakut, *Mu'cemü'l-Udeba*, I, 548-549. Halife el-Mu'tazid tarafından hisbe, mevârîs ve köle pazarı sorumluluğuna atanan bu muhtesibin halifeyi ilhada (dinden çıkmaya) çağırdığı için öldürülmesiyle sonuçlanan ilginç öyküsü için bkz. Safedi, *el-Vafî*, VII, 5; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, Thk. S. Zekkar, II, 846.

⁶¹ Hatib, *Tarihu Bağdad*, X, 337; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 376.

⁶² Gazalî, *İhya*, II, 356; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 19.

⁶³ Taberî, *Tarih*, XI, 266; Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, neşr. Henry Frederick Amedroz, Kahire: Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün, 1914/1332, V, 297.

⁶⁴ Miskeveyh, *Tecarib*, V, 288.

⁶⁵ es-Sabî, *el-Vüzera*, 176.

⁶⁶ Sem'anî, *Ensâb*, I, 171.

⁶⁷ İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 7.

⁶⁸ Gazalî, *İhya*, II, 333; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 7.

⁶⁹ Maverdî, *Ahkam*, 228; Şeyzerî, *Nihaye*, 6; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 7.

⁷⁰ Gazalî, *İhya*, II, 333-335; Şeyzerî, *Nihaye*, 6-9; es-Senâmî, 331-342.

⁷¹ es-Sakatî, 5; Kallek, "Hisbe", *DîA*, XVIII, 133.

⁷² İbn Haldun, *Tarih*, I, 280-81; Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, XI, 211-13.

çok korkup çekindiği husus olan kuralları ihlal edenlerin takibi ve sorgulanmasında yardım ediyorlardı.⁷³ Muhtesip için gerekli şartlar yardımcıları ve çalıştırdığı diğer görevliler için de geçerli sayılıyordu. Çünkü onların rüşvet, iltimas gibi bir suçlamaya maruz kalmaları muhtesibi de töhmet altında bırakıyordu.⁷⁴ Muhtesip yardımcılarını yeterlilik, dürüstlük, iffetlilik, kavrayış ve alicenaplık gibi övülecek ahlaki niteliklere sahip kimseler arasından seçerdi. Terbiyeleri ve görevlerine hazırlanma ve kuralları ihlal edenleri ortaya çıkarma konusundaki eğitimleri muhtesibin gözetimi altında yürütülürdü.⁷⁵ es-Sabî, muhtesibin Bağdat'ta bazı pazarların gözetimi için atadığı *âmil* unvanlı yardımcılarında söz ediyor. Bunlar davar pazarı, bostan pazarı ve pamuk pazarı *âmilleridir*.⁷⁶ eş-Şeyzerî, pazarcılarının hile ve aldatmalarını ortaya çıkarmada muhtesibe yardım etme noktasında ariflerin öneminden söz ediyor.⁷⁷ Pazarcılarının iş ve üretimlerinin tamamını muhtesibin kontrol etmesinin zor olması, kendisine görevini yerine getirmede yardım edecek bir takım kişiler çalıştırmasını zaruri hale getiriyordu.⁷⁸ Böylece o, her sanat ve meslekten bir arif görevlendiriyordu. Bu kişiler meslek ve sanatını iyi bilen, tecrübeli, doğruluk ve güvenilirliğiyle meşhur kimseler arasından seçiliyordu. Bunların görevi muhtesibi çarşıda olan bitenler ve fiyatlar konusunda bilgilendirmektir. Çoğunlukla muhtesip, bir meslekle ilgili olarak bilgi alması gerektiğinde onların uzmanlığını ve sanatlarındaki tecrübelerini bilmesi dolayısıyla ariflerden yardım istiyordu.⁷⁹ Pazarlara gelen ve giden malları kontrol etmek ve gerektiğinde muhtesibi bilgilendirmek de ariflerin görevlerindendi. Meslek ve sanat mensuplarının çalışma usulleriyle kullandıkları alet ve araçların denetimi de ariflerin görevleri arasındaydı. Bağdat'ta hemen her pazarın bir arif ve âmili bulunmaktaydı.⁸⁰

Kaynaklarda geçen bu tür örnekler muhtesibin bilhassa başkentte pazarların çeşitliliği dolayısıyla çok sayıda yardımcı çalıştırdığını göstermektedir. Bu sorumlular (*âmil*) el-Mu'tazid döneminde diğer şehirlerin muhtesipleriyle aynı konumda, Bağdat muhtesibi ise onların üstünde yer alıyordu.⁸¹ Ayrıca bu görevin ve gereklerinin yerine getirilmesinin doğası devleti bu görevi toplumun ileri gelenlerinden güçlü insanlara vermeye yöneltti. Halife el-Mutî'-Lillah döneminde emir Nasîrû'd-devle Abdullah b. Hamdan, Halife et-Tâi'-Lillâh (363-381/974-991) döneminde Fahrû'd-devle Ali b. Rûknû'd-devle muhtesib olarak atanmıştı.⁸²

Muhtesibin Bürokratik Konumu ve Maaşı

Hisbe kurumu devlet otoritesinin halkla doğrudan ilişkiye giren bir organı olması ve sorumlularının adaletin gerçekleştirilmesi, pahalılık, eksik ölçüp tartma, hile ve aldatmalarla mücadele etmesi bakımından büyük önem taşımaktaydı. Bu önemin hisbe sorumlularının bürokratik hiyerarşideki konumlarına ve aldıkları ücretlere yansıtılmaya çalışıldığı görülüyor. Bağdat ve köle pazarı muhtesibi İbn Bathâ kâtiplerin yazışmalarında Mısır, Ahvaz, Faris gibi büyük eyaletlerde bu görevi yapanlarla birlikte birinci derecedekiler için kullanılan unvanlarla anılıyordu.⁸³ Bu da Abbasi bürokrasisi içerisinde Bağdat muhtesibinin kadırlardan sonra geldiğini, ancak muhtesiplerden ilk tabaka içerisinde yer aldığını göstermektedir.

Vezir Hüseyin b. el-Kasım, muhtesip atadığı ed-Danyalî'ye ayda 100 dinar maaş bağlamış, ancak o yetmediğinden yakınlara artırılmasını istemiş, bunun üzerine vezir fukahânın statüsünü gerekçe

⁷³ Şeyzerî, *Nihaye*, 12-20; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 220-21; el-Ferrâ, *Ahkamu's-Sultaniyye*, 284.

⁷⁴ Şeyzerî, *Nihaye*, 10.

⁷⁵ İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 221.

⁷⁶ Sabî, *el-Vüzera*, 176.

⁷⁷ Şeyzerî, *Nihaye*, 12-20.

⁷⁸ Maverdî, *Ahkam*, 227; Şeyzerî, *Nihaye*, 12; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 220.

⁷⁹ Şeyzerî, *Nihaye*, 12.

⁸⁰ Sabî, *el-Vüzera*, 176; Şeyzerî, *Nihaye*, 12; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 235.

⁸¹ Sabî, *el-Vüzera*, 176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 315-317.

⁸² Sâbî, *Muhtar*, 165; Kalkaşendî, *Subhu'l-'A'sâ*, X, 13 vd; Sabî, *Resail*, 141-142; Abdülaziz ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak*, Beyrut 1974, 113.

⁸³ es-Sabî, *el-Vüzera*, 176.

göstererek buna 100 dinar daha ekleyerek 200 dinara yükseltmişti. 318/930 yılında muhtesibin maaşı aylık 200 dinar idi.⁸⁴ Endülüs'te sahibu's-sûk unvanıyla aynı görevi yürüten memura Halife II. Abdurrahman döneminde (822-852) verilen maaşın otuz dinar olduğu⁸⁵ dikkate alındığında Abbasilerde muhtesibin ücretinin daha yüksek olduğu sonucuna varılabilir. Cömert olarak nitelenen Halife el-Muktedir döneminde; ülkede hisbe ve mezalim görevini yürütenlere ödenen toplam ücret 430.439 dinar, kadınlara verilen ücret 560.569 dinar, berid sorumlularına verilen meblağ ise 79.400 dinar idi.⁸⁶ Muhtesiplerin maaşlarına bütçeden ayrılan rakamın, devletin istikrar ve güvenliğini sağlamak gibi tehlikeli ve kritik bir işi üstlenen berid sorumlularının maaşlarından yüksek olması konumuna ve yaptığı işe verilen önemin açık bir göstergesi sayılmalıdır. Muhtesip maaşlarının kadınlardan düşük olması ise aralarındaki derece farkını göstermektedir. Muhtesib yardımcılarının ücretiyle ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber görevleriyle orantılı ve geçimlerine yetecek bir maaş aldıklarını söylemek yanlış olmaz.

Muhtesibin Görev ve Yetkileri

Muhtesibin görevlerini üç ana başlık altında incelemek yerinde olacaktır. Bunlar: Pazarların düzen ve kontrolü, belediye hizmetlerinin düzen ve kontrolü ile genel ahlak kurallarına riayetin sağlanmasıdır.⁸⁷ Ancak bu makalenin sınırları içerisinde kaynaklardan tespit edildiği kadarıyla Bağdat muhtesibinin belli başlı görevleri sıralanmaktadır. Bu görevleri tespit için hisbe risaleleri⁸⁸ başta olmak üzere konuyla ilgili tarih kaynakları ve araştırmalardaki verilerden yararlanılmıştır.

Devletin pazarlar üzerindeki gözetiminin bir diğer yansıması olarak buralarda kurulacak yapıların planlanmasında yükseklik ve genişliğinin uygun ölçülerde olmasına, çarşılarda yayaların geçişinin kolaylaştırılmasına özen gösteriliyordu.⁸⁹ Pazar ve dükkânların inşası muhtesibin gözetimi altında gerçekleştiriliyordu. Bunun sonucu olarak dükkânların ve teşhir raflarının onun çizdiği sınırları ihlal ederek yolu daraltmasına ve yayaların geçişini engellemesine izin verilmiyordu. Pazarların yüksek ve geniş inşa edilmesine, yayaların geçmesine mahsus boşluklar bırakılmasına itina ediliyordu.⁹⁰ Pazarcıların tezgâhlarını dükkânlarının gölgeliğini taşıyacak şekilde genişleterek gelip geçenlerin yolunu daraltıp onlara sıkıntı vermesi doğru görülmediğinden, muhtesipten bu tür ihlalleri önlemesi beklenirdi.⁹¹ Pazarlarda her bir çarşı belli bir malın üretim veya satışına ayrılmıştı. Bunu pazarlara verilen isimden anlamak mümkündür. Buradan titiz bir mesleki ayırma gidildiği sonucuna varılabilir. Ayrıca muhtesibe her meslek ve sanat erbabını ihtiyaç ve gereklerine uygun özel çarşılarında toplaması öneriliyordu. Mesela fırıncı-ekmekçi ve aşçı dükkânlarının ateşle çalışmaları dolayısıyla manifaturacı ve attârlardan uzakta olmasının

⁸⁴ Miskeveyh, *Tecarib*, I, 217; Taberî, *Tarih*, XI, 266; Hemdanî, *Tekmiletu Tarihi't-Taberi*, Tahran 1961, 65.

⁸⁵ İbn Saîd, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, thk. Şevki Dayf, Kahire 1964, I, 46.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 64. Abbasilerde muhtesibin ücretiyle ilgili sunduğumuz rakamlar, Abbasilerde muhtesibe maaş verilmediğini ve bu görevin iltizam usulüyle dağıtıldığını belirten Strayer'in iddiasını da çürütmektedir. Yazar ya bu verilere ulaşamamış ya da daha geç dönem Abbasiler için bu tespiti yapmış olmalıdır. Bkz. Strayer, Joseph R., "Muhtasib", *Dictionary of The Middle Ages*, NewYork 1989, VIII, 527.

⁸⁷ *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı* başlıklı doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada Endülüs'te muhtesibin görevleri bu başlıklar altında incelenmiştir. Geniş bilgi için bkz. M. Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara 2011, 103-210.

⁸⁸ Abbasiler dönemi hisbe faaliyetleri konusunda günümüze ulaşan en önemli kaynaklar Şeyzerî (ö. 589/1193) ve İbnü'l-Uhuvve (ö. 729/1330) tarafından kaleme alınan risalelerdir. Söz konusu risalelere önceki dipnotlarda yer verildiğinden burada tekrarına gerek duyulmamıştır.

⁸⁹ Şeyzerî, *Nihaye*, 11.

⁹⁰ İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 79.

⁹¹ Şeyzerî, *Nihaye*, 11; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 78; Makrîzî, *en-Nukudü'l-İslâmiyye (Şüzûru'l-Ukud)*, thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967, 118.

sağlanması gerekli görülmekteydi. Çünkü aralarında ortak nokta olmadığı gibi, ilk grubun diğerlerine zararı da dokunabilirdi.⁹²

el-Maverdî, muhtesiplerin üç konu açısından meslek ve sanat erbabını denetlemesi gerektiği görüşündedir. Bunlar; yeterlilik-yetersizlik, güvenilirlik-güvensizlik, kalite-kalitesizlik. Birinci konuda denetleyeceği meslekler tabiplik ve öğretmenliktir. Bunlardan ilkinin kusuru veya ihmali insanın ölümüne veya sakatlanmasına yol açacağı; ikincisinin ise çocukların eğitimiyle ilgili olduğu için gerek onların eğitiminde takip ettiği yöntem ve öğrettiği muhteva açısından yetersizliği ve kusurlu hareketleri nesillerin ahlakının bozulmasına ve kişiliklerin tahribine sebep olabilir. Güvenilirlik-güvensizlik açısından kuyumcular, terziler, elbise-kumaş ağartıcılar ve boyacılar denetlenmediği takdirde çoğunlukla insanların mallarını çalarlar. Kalite-kalitesizlik konusu muhtesibin özellikle üzerinde durması gereken hususlardandır. Çünkü eş-Şeyzerî'nin de ifade ettiği gibi, bu konuda pazarlardaki sanat ve meslek erbabının yapabileceği hile ve kandırmaların haddi hesabı yoktur.⁹³

Muhtesibin görevleri arasında devlet memurlarının görevlerini yapmalarını gözetmek de bulunuyordu. Bağdat muhtesibi Muhammed b. İbrahim b. Bathâ, *Kadilkudâtın* evinin önünden geçerken davacıların kapısının önünde oturduğunu ve davalarını çözüme kavuşturmasını beklediğini görmüş, kapıcıları çağırarak onlara baş kadiya davacıların kendisini beklediğini, evinden çıkıp onların davalarına bakması gerektiğini bildirmesini emretmişti.⁹⁴

Yasakları uygulamak da muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu. Sözelimi 279/892 yılında Halife Mu'tazid-Billah, müneccim ve kassâsların yol kenarlarında oturmalarını, varrâkların felsefe ve cedel kitapları satmalarını yasaklamıştı.⁹⁵ 309/921 yılında Bağdat'ta varrâkların Hallâc'ın kitaplarının alım satımını yapmaları yasaklanmıştı.⁹⁶

Halife el-Mu'tazid-Billah pazarları takip ve gözetimi altında bulunduruyor, kendisine ulaşan şikâyetleri dinleyerek sonuçlandırıyor. Nitekim bir pamuk satıcısı halifeye gelerek bir adamdan pamuk satın aldığını ancak adamın terazisinin ve tartısının eksik olduğundan yakınmış ve "Müslümanların işlerine bakacak kimse yok" diye şikâyette bulunmuştu. Adam, durumu muhtesibe bildirdiğini ancak onun konuyla ilgilenmediğini söylemiştir. Bunun üzerine halife muhtesibi çağırılmış ve durumu sormuş, muhtesip adamın iddiasını reddetmiştir. Halife, insanların eleştirilerinin dinlenmemesinin bireylerde ve toplumda yaratacağı isyan ve kaosun farkına vararak muhtesipten pazarlar konusunda hiç kimsenin hakkından bir şey eksiltmeyecek ölçüde görevini titizlikle ve en iyi şekilde yapmasını istemiştir.⁹⁷

Halifeler muhtesipleri ihmal veya kusurları görüldüğü takdirde sorgulama ve soruşturmaya tabi tutmakta, gerektiğinde ölüm gibi en ağır cezaları dahi verebilmekteydi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, başta pazarcular olmak üzere halkı kışkırtıp ayaklanmaya teşvik eden Bağdat muhtesibi Yahya b. Zekeriya'nın öldürülmesini emretmişti.⁹⁸ Ebû Cafer el-Mansûr gibi diğer halifeler de pazarlarda olup biteni haber veren görevliler çalıştırmışlardır.⁹⁹

⁹² Şeyzerî, *Nihaye*, 11; Hasan, *Tarihu'l-İslam*, II, 256.

⁹³ Maverdî, *Ahkam*, 370; Şeyzerî, *Nihaye*, 47, 78.

⁹⁴ el-Maverdî, *Ahkam*, 371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 317.

⁹⁵ Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut: Dârü's-Sekafe, ts. I, 316.

⁹⁶ el-Kurtubi, Arib b. Sa'd, *Sılatu Tarihi-i Taberi*, Beyrut, 65; Miskeveyh, *Tecarib*, I, 82.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 315-16.

⁹⁸ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, I, 79; Taberî, *Tarih*, IV, 480.

⁹⁹ Taberî, *Tarih*, VIII, 96.

Görevini ihmal ederek evinde oturup çarşığı teftiş etmediği bildirilen bir muhtesibe Vezir Ali b. İsa, “hisbe görevi haciplikle bağdaşmaz, çarşı pazarı dolaş ki kazancın helal olsun, eğer evinden ayrılmamaya devam edersen emin ol evini ateşe verdiririm” diye yazmıştı.¹⁰⁰

Halife el-Mutî’-Lillâh döneminde emir Nasıru’d-devle Abdullah b. Hamdan’ın atanmasıyla ilgili ahitnamede muhtesibin görevleri arasında alışverişte her türlü hile ve aldatmanın önlenmesi, ölçü ve tartıların titizlikle kontrol edilerek eksik ölçüp tartmanın önlenmesi yer alıyordu.¹⁰¹ Yine Halife et-Tâi’-Lillâh (363-381/974-991) döneminde muhtesib olarak atanan Fahrü’d-devle Ali b. Rüknu’d-devle’nin başlıca görevleri şöyle sıralanıyordu: Pazarda alım satım işlemlerinin kontrolü, sanat ve meslek erbabının çalışmalarının denetimi, ürettikleri veya sattıkları mallarda ortaya çıkabilecek hile ve aldatmaların önlenmesi, ölçü ve tartılar konusunun dikkatle takip edilerek yapılacak hileler konusunda uyanık olunması.¹⁰²

Halife Tâi’-Lillâh döneminde (363-381/974-991) muhtesibe, sıradan halkın durumlarını kontrol etmesi, sanat, meslek ve ticaretleri ile çarşıdaki sosyal ilişkileri, ticari muamelelerini teftiş etmesi isteniyordu.¹⁰³ Yardımcıları, gözcüleri ve diğer görevlileriyle birlikte kontrol terazisi yardımcılarının birinin omzunda asılı olduğu halde şehri doğrudan teftiş ederek çarşıları, pazarları ve diğer mekânları dolaşım ihtisas alanına giren konularda doğrudan müdahalede bulunmak muhtesibin göreviydi.¹⁰⁴

Halife et-Tâi’-Lillâh döneminde (366/976) köle pazarı sorumlusuna verilen emirler arasında; satışı sunulan kölelerin kaydının tutulması, konunun takibi ile bu emrin ihlal ve ihmalinin önlenmesine itina edilmesi, şüpheli ve şaibeli satışların onaylanmaması yer alıyordu. Vezir Ali b. el-Furat ise, misk pazarı sorumlusundan çarşıya gelen malların değerinin kaydedilmesini istemiş, bu konuda dikkatli ve uyanık olması gerektiğini belirtmişti. Ayar sorumlusuna yazılan bir emirde ise dinar ve dirhemlerin her türlü hile ve karıştırmadan uzak olarak başkentte belirlenen “*imam*” adı verilen örneğe uygun olarak basılmasının sağlanması, tedavüldeki sikkelerin her türlü şüpheli ve hileli durumdan korunması, basılan altın gümüş her sikkenin üzerinde emirü’l-müminînin isminin bulunmasına özen gösterilmesi isteniyordu. et-Tâi’-Lillâh döneminde hisbe sorumlularından ölçü ve tartıların ayarlarını yapmaları, eksik veya yanlış ölçüp tartıların ölçü tartılarının düzeltilmesini sağlamaları istenmekteydi. Muhtesip ölçü ve tartıların ayarlarıyla oynandığını fark ederse bundan vazgeçinceye kadar yapanları cezalandırırdı. Miskaller¹⁰⁵, sanclar ve habbelerin¹⁰⁶ ayarını sahiplerinden habersiz kontrol etmek de muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu.

Pazarda belli bir sanat veya meslek mensuplarının tüketicinin zararına olarak tek bir fiyatta anlaşmalarını önlemek de muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu.¹⁰⁷

Muhtesibin ihtikârı¹⁰⁸ yasakladığı gibi, mal karşılama vb. pazara mal arzını ve fiyatları etkileyecek her türlü iş ve işlemleri de yasaklaması gerekli görülmekteydi. Çünkü Hz. Muhammed, açıklık ve rıza ilkesiyle

---

¹⁰⁰ İbnü’l-Uhuvve, *Mealim*, 219.

¹⁰¹ Sabî, *el-Muhtâr min resaili Ebî İshak es-Sabi*, haşiye Emir Şekib Arslan, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, ts. 141-142; ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak*, 113.

¹⁰² Sâbî, *el-Muhtar*, 165; Kalkaşendî, *Subhu'l-'A'sâ*, X, 13 vd.

¹⁰³ Sâbî, *el-Muhtar*, 165.

¹⁰⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-'A'sâ*, XI, 212; Şeyzerî, 128; İbnü’l-Uhuvve, *Mealim*, 220

¹⁰⁵ Miskal: Ağırlık birimi olarak Irak'ta 11 miskal=4,233 gramdır.

¹⁰⁶ Habbe: Prensip olarak habbe sikke ağırlığıdır. Ortaçağda Irak'ta kullanılan habbenin gümüş ağırlığı 0,064 gramdır.

¹⁰⁷ İbnü’l-Uhuvve, *Mealim*, 100; Yahya b. Ömer el-Endelüsî, *en-Nazar ve'l-ahkâm fî cemii ahvâli's-sûk*, thk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, Tunus 1975, 132.

¹⁰⁸ İhtikâr: “ticaret malını pahalılaşması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek” mânasına gelmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, 560-565.

bağdaşmayan, haksız kazanca veya taraflar arasında çekişmeye yol açan neceş,¹⁰⁹ mülamese¹¹⁰, münabeze¹¹¹ gibi bazı eski akid türlerini tasfiye etmiştir. Onun adil bir pazar oluşturma hedefi doğrultusunda bu satım şekillerini ve mal karşılamaı yasakladığı anlaşılmaktadır.¹¹² Bu yasakların maksadı pazara mal girişine ve fiyatlara müdahaleyi engelleyerek pazarda arz ve talebe göre doğal bir denge fiyatının oluşmasını sağlamaktır.

Hisbe görevinin sınırlarını genişleten durumlardan biri de toplumda belli bir sınıfın diğerlerinin üstünde zorla baskı kurmasını engellemek amacıyla rekabeti sınırlamasıydı. Halkın ihtiyaç duyduğu zaruri veya tamamlayıcı mallardan birini üreten bir sınıfın bunun türünü ve miktarını sınırlamak ve ekonomik kriz dönemlerinde fiyatını kontrol etmek suretiyle gücünü göstermesi bu tür durumlara yol açmaktaydı. Belli bir sınıfın böyle bir çaba içine girmesi pahalılığı, ihtikârı, halkın huzursuzluğunu ve ayaklanmasını beraberinde getiriyordu. Bu durumda devlet, 251/865 ve 272/885 yıllarında olduğu gibi piyasadaki bilhassa gıda vb. zaruri malları çoğaltmak ve fiyatını düzeltmek için müdahalede bulunuyordu.¹¹³

Esasen Abbasi halifeleri Hz. Muhammed'in "gerçek fiyat belirleyici (musa'ir) Allah'tır"¹¹⁴ hadisi gereğince fiyatları dalgalanmaya bırakmak ve serbest piyasa şartlarında oluşmasını beklemek eğilimindeydiler. Ancak bazı malların fiyatlarının belli bir sınırın ötesinde artması onları bir takım tedbirler almaya yöneltmiş olmalıdır.

307/919 yılında gıda fiyatları yükseldiğinde halkın hoşnutsuzluğu artınca devlet müdahalede bulunmak mecburiyetinde kalmış, halife, Vezir Hamid b. el-Abbas'a ve Halife el-Muktedir'in annesine, umerâya, evladı halifeye ve devletin ileri gelenlerine ait dükkân ve depoların açılmasını emretti. Buğdayın kurru¹¹⁵ beş dinar eksigine, arpa da bu şekilde satıldı. Tüccar ve satıcılardan da bu fiyata uymaları istendi. Halife, Kâidü'l-ceş Harun b. Ğarib ve Muhtesip İbrahim b. Bathâ'ya ortalama kurru elli dinar olan sabit fiyat konusundaki emirlere uyulmasını takip etmelerini ve bu hususta unculara öncelik vermelerini bildirdi.¹¹⁶ Fiyatların pahalılaşması üzerine Bağdat pazarlarında halk bir kez daha 324/935 yılında ayaklanmış ve unun makkûkunun¹¹⁷ fiyatının üç dirhem olarak sabitlenmesiyle durum ancak sakinleştirilebilmişti.¹¹⁸ 328/939 yılında Vezir Ebu Cafer b. Şirzad tüccarlara sert davranmış ve belirlenen fiyatlara uymalarını istemişti.¹¹⁹

¹⁰⁹ Neceş: Üçüncü kişilerce alım kastı bulunmaksızın pazarlık sırasında araya girilerek yapılan mala rağbeti artırıcı, göstermelik, yanıltıcı yüksek fiyat teklifleri hadislerde yasaklanan neceş kapsamında değerlendirilmiştir. İKT'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi 1994 yılında Bruney'de yaptığı 8. Dönem toplantısında neceşin çeşitli türlerinin haram kılındığı kanaatine ulaşmıştır. Bkz. Cengiz Kallek, "Müzayede", *DİA*, XXXII, 236-238

¹¹⁰ Mülamese: Mala dokunmak suretiyle gerçekleşen Câhilîye dönemine ait bir satım şekli. Fakihler mülamese akdinin geçersizliğinde ittifak etmiştir. Ancak bununla ne kastedildiği konusu ihtilafıdır ve yasak hükmü de ona göre verilmelidir. Bkz. Celal Yeniçeri, "Mülamese", *DİA*, XXXI, 536-537

¹¹¹ Münabeze: (nibâz), tarafların kıyemî bir malı incelemeyen birbirlerine atmalarıyla gerçekleşen bir satım şeklinin adıdır. Fakihler bu işlemin geçersizliğinde ittifak etmişlerdir. Anlamı ve yasaklama gerekçesi hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır. Celal Yeniçeri, "Münabeze", *DİA*, XXXI, 563

¹¹² Müslim, *Büyû'*, 18 (hadis no: 1520); Buharî, *Büyû'*, 58, 62; Müslim, *Büyû'*, 4 (hadis no: 1513).

¹¹³ Taberî, *Tarih*, IX, 336; X, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 287.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 344; Ebu Davud, *Sünen*, III, 272; Tirmizî, *Sünen*, III, 597; İbn Mace, *Sünen*; II, 741.

¹¹⁵ Kurru: Bir Babil ölçüğü olup Irak'ta 60 kafize tekabül etmekteydi. Bağdat kurrunun muhtemel değerinin buğdayda 2,9 tonluk, nohutta ise 2437,5 kg bir ağırlığa tekabül ettiği kaydedilmektedir. *Tarihte Şehir ve Pazar*, 10.

¹¹⁶ Miskeveyh, *Tecarib*, V, 130; Taberî, *Tarih*, XI, 216/Hemdanî, *Tekmile*, I, 21; Arib, *Sıla*, I, 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 503; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 156.

¹¹⁷ Makkûk: Mezopotamya ve Irak makkûkunun ortalama değeri 7,5 litre olarak hesaplanmıştır.

¹¹⁸ Sûlî, Ebu Bekir, *Ahbârü'r-Râzî-Billah ve'l-Müttaki-Lillah (el-Evrâk)*, thk. J. H. Dunne, 3. bs. Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1983/1403, 71.

¹¹⁹ Miskeveyh, *Tecarib*, I, 410; el-Hemdani, *Tekmile*, I, 147.

Hisbe risalelerine göre, doktor ve baytar gibi icracı mesleklerin denetlenmesi de Muhtesibin görevleri arasında yer alıyordu. Söz gelimi o, baytarlara çalışma izni vermeden önce onları hayvan hastalıkları ve tedavi şekilleri üzerindeki mesleki yeterlikleri konusunda imtihan ederdi. Muhtesip ayrıca baytarları takip ederek hayvanları ihmal konusunda kusurlu davranıp davranmadığını kontrol ederdi.¹²⁰ Muhtesibin doktorlardan da Hipokrat yemini gibi bir ahit alması gerekirdi. Buna göre doktorlar muhtesibin huzurunda; hastalara zararlı ilaç ve zehir vermeme, zehir karışımını sıradan insanların yanında hazırlamama, erkeklere soylarını kesecek, kadınlara düşük yaptıracak ilaçları öğretmeme, hastaların mahrem yerlerine gözlerini dikmemeleri, gizli sırlarını ifşa etmeme ve gizli kalması gereken hususları başkalarına anlatmama hususlarında yemin ederlerdi. Muhtesip ayrıca çalışma izni vermeden önce doktorları hastalıklar ve tedavi şekilleri hususunda imtihan etmelidir. Halife el-Muktedir 319/931 yılında saray tabibi Sinan b. Sabit'ten Bağdat'taki 860 tabibi mesleki yeterlilikleri konusunda imtihan etmesini emretmişti. Bu imtihanı geçemeyen doktorlara çalışma izni verilmemesini de istemişti.¹²¹ Muhtesip göz doktorlarına da Huneyn b. İshak'ın *Aşru Makâlât fi'l-Ayn* isimli eserinden imtihan ettikten sonra çalışma izni veriyordu. Cerrahların ise Galinus (Galen)'in *fi'l-Cirahât ve'l-Merâhim*'i ile ez-Zührevî'nin *Kitabu'z-Zührevî fi'l-Cirah* isimli eserlerini bilmesi şart koşuluyordu. Cerrahların ayrıca, insan vücudundaki kasları, sinirleri ve atardamarları bilmesi gerekir ki tedavi sırasında hastaya zarar vermekten kaçınabilsin.¹²²

Muhtesipler pazarlardaki durumları her an göremeyeceklerinden kontrol ve haber alma amaçlı olarak gözcüler çalıştırıyorlardı.¹²³ Çarşığı denetleme ve kontrol bakımından geniş yetkileri bulunan muhtesip oradan hiç ayrılmaz gece gündüz devamlı dolaşırdı.¹²⁴

Dinar ve dirhemler ile sikkelerde hile yapılmasını ve mal gaspını engellemek de muhtesibin görevleri arasındaydı.¹²⁵ Muhtesibin ölçekleri kontrol etmek için belirli bir ölçeği esas alıp diğerlerini ona uydurması, bu ölçekleri de halkın bileceği bir mühür/damga ile damgalayıp alışverişlerde yalnızca bunların kullanılmasını sağlaması öneriliyordu.¹²⁶

Hitti, çarşı pazarları olduğu kadar ahlakı da gözettiğini kaydettiği muhtesibin görevlerini şöyle özetlemektedir: Alışverişte her zaman kullanılan ağırlık ve diğer ölçülerin kullanılıp kullanılmadığını kontrol, borçlanılan şeyin ödenmesine nezaret, ahlaki değerlere uyulup uyulmadığını, kumar, faiz ve alenen şarap alışverişi gibi İslam hukukunun yasakladığı işlerin yapılıp yapılmadığını kontrol. Kadın erkek ilişkilerinde İslam'ın iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibine dayalı kamu ahlakına uyulmasını ve kadınların iltifatına mazhar olmak için sakalına ak düşmüş yaşlıların sakallarını siyaha boyatmalarını cezalandırmak da muhtesibin göreviydi.¹²⁷

Devlet muhtesibe üstlendiği görevleri yerine getirmesi sırasında kullanabileceği geniş icraî yetkiler vermişti. Bu yetkiler arasında kuralları ihlal edenlere yardımcılarıyla birlikte uygulayacağı cezalar bulunuyordu.¹²⁸ Ta'zîr cezaları olarak nitelenen bu cezalar insanların durumuna ve işledikleri suça göre uygulanıyordu. Bunlar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama (tevbih-kınama), had cezası ölçüsünden az olmak kaydıyla orta kalınlıkta kamçıyla veya deve yahut öküz derisinden yapılmış kırbaçla dövme, şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürgün etmedir.¹²⁹ Muhtesibin kuralları ihlal edenleri, aldaticıları ve

¹²⁰ Şeyzerî, *Nihaye*, 80-83; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 150-51.

¹²¹ İbnü'l-Kıftî, *Ahbaru'l-Hükemâ*, Kahire 1326, 130.

¹²² Şeyzerî, *Nihaye*, 98; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 165-69.

¹²³ Şeyzerî, *Nihaye*, 10; Hüsameddin Samarrai, *el-Müessesâtü'l-İdariyye*, 316.

¹²⁴ İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 219.

¹²⁵ Maverdî, *Ahkam*, 240; el-Ferrâ, *Ahkam*, 299; Müdevver, *Hadaretü'l-İslam*, 116; el-Hac, *Hadaretü'l-Arab*, 210.

¹²⁶ Maverdî, *Ahkam*, 240.

¹²⁷ Hitti, *İslam Tarihi*, II, 440-41.

¹²⁸ Maverdî, *Ahkam*, 227; Şeyzerî, *Nihaye*, 9, 109, 114.

¹²⁹ Şeyzerî, *Nihaye*, 109; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, Beyrut: Daru Sadır, ts. I, 464.

hilecileri cezalandırmak için kullandığı özel aletleri vardı. Muhtesip, kamçı (savt), kırbaç (dürre), ve coptan (turtûr) oluşan bu aletleri insanların görmesi, bozguncuların kalbine korku salması, herhangi bir yerde kamu yararlarına zarar verenleri ve hilecileri kaçırmayı için kuşağında asılı bulundururdu.¹³⁰ Muhtesip bazı durumlarda dayak veya pazardan çıkarma cezalarını ayrı ayrı veya ikisini birden uygulayabilmekteydi. Mesela bir sarraf, sarraflık işlemlerinde şer'î hükümlere aykırı olarak faizli işlem yaptığında cezası dövülmek ve pazardan sürülmektir.¹³¹ Muhtesip, sahte (müzif) dirhemlerin tedavüle sokularak bunlarla insanların aldatılmasını engellemekle de yükümlüydü.¹³² Muhtesip çarşı halkı arasında başvurabileceği bir esas, örf oluşturmak durumundaydı. Hâkim olan örfe göre de hüküm verebilirdi. Zaten örfi ictihad ehli olmak muhtesibin niteliklerindendi.¹³³

Halife el-Me'mûn, Bağdat'a girdiğinde halkın bir şikâyeti olup olmadığını sormuştu. Ramazan ayında tüccarların düşkün insanlara ölçüde haksızlık yaptıkları bildirilince bunu önlemek için sekiz makkûluk ortasında bir direk olan bir kafiz¹³⁴ ölçeği yapılmasını –bu mülcem¹³⁵ olarak isimlendirildi- ve tüccarın büyük küçük bütün makkûklarını ona göre ayarlamasını emretti. Tüccarlar bunu uyguladı halk da hoşnut oldu.¹³⁶ Muhtesibin manufakturacıların aldatma ve hilelerini önlemek için, içlerinden doğru, emin, pazardaki durumları ve satış hükümlerini ve alış veriş akitlerini bilen bir yardımcı edinmesi gerekli görülüyordu. Muhtesip, manufakturacıların standart bir ölçü kullanmalarını da sağlamak durumundaydı. Bu ölçünün bir yüzünde halifenin diğerinde muhtesibin ismi bulunurdu. Bu ölçeğin ilk olarak Hârûnürreşîd'in halifeliği döneminde kullanılmaya başlandığı kaydedilmektedir.¹³⁷ Manufakturacılar simsarlarla çalışmak itiyadındaydılar. Muhtesibin bu simsarları kontrol edecek bazı kurallar koyması gerekli görülüyordu. Bunlar yalnızca satıcıdan ücret alıyordu. Aldıkları ücretin oranı her dinar için bir gümüş dirhemi geçmeyecek şekilde belirlenmişti. Simsar, ürünü duyururken elindeki fiyatı artırmamalıydılar ki müşteri malın fiyatını artıran olduğu vehmine kapılmasın. Muhtesip onlara satış tamamlanınca eğer veresiye satış yapılıyorsa simsarın, müşterinin ve kefilinin isimlerini yazmalarını tavsiye ederdi. Manufakturacı da simsarın ismini yazmalıdır. Bu kavga ve problem çıkmasından kaçınma amacına yönelik bir alım satım düzenlemesi işlemiydi.¹³⁸

Ticari yasaklar, hile ve aldatmalar konusunda şeriat hükümleri açık ve pazar halkının büyük çoğunluğu tarafından biliniyor olmasına rağmen neden hile ve aldatmalara meylettikleri sorusuna el-Câhiz şu cevabı veriyor: Bağdat pazarlarındaki ticari hareketlilik ve insanın içindeki mal sevgisi pazarcıların hilelere yönelmelerinde etkili oluyordu.¹³⁹

Sonuç

Kökene Hz. Peygamber dönemine kadar götürülen, Dört Halife ve Emeviler döneminde de gelişmesini sürdüren hisbe teşkilatının Abbasiler döneminde en geniş yapısına kavuştuğu söylenebilir. Pazar sorumlusu unvanının yerini muhtesibe bıraktığı Abbasiler döneminde bu göreve atanan kişilerin önem ve ücretlerinin arttığı ve bürokraside itibarlı bir konuma yükseldikleri görülmektedir. Halifeler dindarlığı,

¹³⁰ Şeyzerî, *Nihaye*, 10, 108; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 195-196.

¹³¹ Şeyzerî, *Nihaye*, 74; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 143-44.

¹³² Şeyzerî, *Nihaye*, 74-75; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 144.

¹³³ Maverdî, *Ahkam*, 351; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 11.

¹³⁴ Kafiz: Ortalama 60 litrelik bir hacim ölçüsüdür.

¹³⁵ Mülcem: Sekiz makkûluk ortasında direk olan kafiz ölçeğidir.

¹³⁶ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, İsam Muhammed el-Hac Ali, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009, 19. Eserde 207 yılında Bağdat'ta buğdayın pahalandığı ve kafizinin haruni dirhemiyle kırk elli dirhem arasında olduğu kaydedilirken kafizü'l-mülcem'den söz ediliyor. *Kitabu Bağdad*, 75.

¹³⁷ İbn Bessâm, *Nihayetü'r-Rütbe*, 58; İbnü'l-Uhuvve, *Mealim*, 87.

¹³⁸ İbn Bessâm, *Nihayetü'r-Rütbe*, 58.

¹³⁹ Cahiz, *el-Buhalâ*, nşr. Muhammed Sasi, Kahire: el-Matbaatü'l-Cumhur, 1323, 177-178.

takvası, bilgi ve tecrübesiyle temayüz etmiş kişileri bu göreve atamaktaydı. Bağdat ve pazarlarının genişlemesi, işlemlerin karmaşıklaşması muhtesibin sorumluluklarını artırdığından görevli ve gönüllü yardımcılar çalıştırma gereği duyulmuştu. Bu görevlilere ilave olarak emin ve arif unvanlı uzmanlar da mesleki problemlerin çözümünde muhtesibe destek vermekteydi. Görevini yapmayan veya bu konuda ihmal veya kusuru görülen muhtesiplere eylemleriyle orantılı cezalar verilmekteydi. Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr'un görevini kötüye kullandığını belirlediği Bağdat *muhtesibini* idam ettirmesi buna örnek verilebilir. Bu dönemde iş ve meslek erbabının denetimi, mesleklerin ehliyetsiz veya ruhsatsız olarak icrasının engellenmesi, bazı meşhur âlimlerin ve önemli kişilerin muhtesib olarak atanması gibi hususlar Abbasilerin hisbeye verdiği önemi kanıtlar niteliktedir.

Muhtesibin görevlerinin başında pazarların düzen ve kontrolü gelmektedir. Onun bu kapsamda dükkân ve tezgâhların inşasından, trafik akışının ve güvenliğinin sağlanmasına, her meslek ve sanat erbabının uygun çarşı ve pazarlarda toplanmasından belirli malların ayrı çarşılarda satışa sunulmasına kadar geniş bir görev alanı bulunmaktaydı. Pazarların kontrolü konusu ise ölçü, tartı ve paraların kontrolünden malların üreticiden müşteriye ulaşana kadar her aşamada denetimini kapsamaktaydı. Özellikle mal ve hizmetlerde kalite-fiyat dengesinin sağlanması, müşterinin aldatılmasının önlenmesi, temel gıda maddelerine gerektiğinde narh konulması muhtesibin pazarlardaki görevleri arasında yer almaktadır. Fiyatların aşırı pahalı olduğu dönemlerde fiyatlara müdahalenin yanı sıra spekülâtörlerin depolarını açtırarak un, buğday gibi halkın zorunlu ihtiyaç maddelerinin zorla satışını sağlamakla da yükümlüydü.

Muhtesibin genel ahlak kurallarına riayetinin sağlanması kapsamındaki görevleri arasında devlet memurlarının görevlerini yapmalarını gözetmek, devletin koyduğu yasaklara uyulmasını, borçların zamanında ödenmesini sağlamak, doktor ve baytar gibi icracı meslek sahiplerinin ehliyet ve liyakat açısından denetlenmesi ve gerekli görüldüğünde imtihan edilmesi yer almaktaydı. Bu kapsamda muhtesib özellikle kadın erkek ilişkilerinde ahlaki değerlere uyulmasını, kumar, faiz ve alenen şarap alışverişi gibi İslam hukukunun yasakladığı işlerin yapılmamasını gözetmekle yükümlüydü. Paraların ayarını kontrol ve bu konuyla ilgili her türlü hile ve aldatmanın önlenmesi de muhtesibin göreviydi.

Muhtesib, bu kadar geniş görev ve yetkilerini kullanırken emirlerine ve kurallara aykırı davrananlara karşı uygulayacağı geniş icrai yetkilere de sahipti. Muhtesibin uygulayacağı cezalar ta'zîr cezaları türünden olup ihlalcilerin durumuna ve işlenen suç veya kabahatin niteliğine göre değişmekteydi. Bu cezalar sırasıyla sözle uyarma ve azarlama, kamçı veya kırbaçla dövme, çarşıda ve şehirde dolaştırarak teşhir etme ve şehirden sürgün etmedir.

Abbasi hisbe teşkilatının önemini ve kontrol ettiği alanın büyüklüğünü anlamak için onun başlıca görevlerini bugün hangi kurumların üstlendiğine bakmak gerekir.

Günümüzde ülkemizde sadece pazarların denetimi için belediye zabıta teşkilatının yanı sıra tüketicinin korunması ve piyasa gözetimi genel müdürlüğü, Hıfzısıhha kurulu, mal ve hizmet piyasalarının serbest ve sağlıklı bir rekabet ortamı içinde teşekkülünün ve gelişmesinin temini için rekabet kurumu, piyasa denetimi için çeşitli kurulların, üretimde kalite ve standartların sağlanması için de Türk Standartları Enstitüsü ve kalite yönetim sistemlerinin görev yaptığı dikkate alındığında söz konusu teşkilatın Abbasi Bağdat'ındaki yeri ve önemi açıkça ortaya çıkar. Muhtesibin pazarlardaki anlaşmazlıkları çözümlemesi bile yargının yükünü hafifleten ve sorunların büyümeden çözümüne katkıda bulunan pratik bir uygulama olduğu açıktır. Kamu kurumlarıyla ilgili anlaşmazlıkların çözümü için kurulan Kamu Denetçiliği kurumunun da hisbe teşkilatının ruhunu yansıttığı görülmektedir. Genel ahlak kurallarına riayetinin sağlanması için günümüzde Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi muazzam kurumların kaynak ve personel ayırdığı düşünüldüğünde hisbe teşkilatının Abbasi Bağdat'ı için vazgeçilmezliği daha net anlaşılabilir. Bu teşkilat tarafından yürütülen belediye hizmetleri için günümüzde belirli bir nüfusu olan her yerleşim yerinde belediye teşkilatının kurulması ihtiyacının duyulması ve

belediyelik olmanın bir yerleşim yerine kimlik ve değer kattığı dikkate alındığında hisbe teşkilatının Abbasi Bağdat'ına kazandırdığı önem ve değer daha bir anlam kazanır.

Günümüzde yukarda sıralanan çok sayıda muazzam teşkilat, mali kaynak ve personel kullanan kurum tarafından yürütülen, toplumun hemen her kesimine hitap eden bu kadar geniş görev ve yetki alanını rahatlıkla kontrol eden teşkilatın başarısının sırrı sorumlularının toplum tarafından benimsenmiş olmasında ve bir tür görevli-gönüllü işbirliği içinde çalışmasında aranabilir. Bu yönüyle hisbe teşkilatı ve sorumlusu muhtesibin bir ortaçağ İslam şehri olan Bağdat için vazgeçilmez bir kurum olduğu ve Bağdatlıların işlerini kolaylaştırıp hayatlarına dokunarak ruhlarında kalıcı izler bıraktığı sonucuna varılabilir.

Kaynakça / References

Buckley, R. P. (1992). "The Muhtesib", *Arabica*, XXXIX/1, Leiden, 59.

Cahen-Talbi, "Hisba", *El*, (new edition), III, 487.

Cahiz (1323). *el-Buhalâ*, (nşr. Sasi), Kahire: el-Matbaatü'l-Cumhur.

Ebu Ubeyd, Kasım, *el-Emval*, Halil Muhammed Herras, Beyrut: Dârü'l-Fikr.

ed-Dûrî (1974). Abdülaziz *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, Beyrut.

Ed-Dûrî (1988). *Asru'l-Abbasi el-Evvel*, Beyrut.

El-Fâsî, Abdurrahman (1984). *Huttatü'l-Hisbe fi'n-Nazar ve't-Tatbik ve't-Tedvin*, Fas.

el-Ferrâ (1938). *Ahkamu's-Sultaniyye*, (nşr. el-Fıkı), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

el-Halebî, *İnsanu'l-Uyûn fi sireti'l-Emîn ve'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, Beyrut: Dârü'l-Maârif, ts.

el-Makdisî (1962). *el-Bed' ve't-Tarih*, (naşir C. I. Huart), ofs. Tahran: Mektebetü'l-Esedi.

El-Maverdî, *Ahkamu's-Sultaniyye*, Kahire: Darü'l-Hadis.

es-Sabî (1990). *el-Vüzera*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis.

es-Sakatî (1931). Ebû Abdullah *Kitab fî âdâbi'l-hisbe*, (G.-S. Colin, E.L. Provençal), Paris.

es-Senâmî, Ömer b. Muhammed b. Avvad (1986). *Nisabü'l-İhtisab*, (thk. Asiri), Mekke: Mektebetu Talibi'l-Camii.

eş-Şafîî (2001). *Kitabü'l-Üm*, (thk. A. Muhammed, A. Ahmed, Ma'saravi), Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

Gazzâlî (1983). *İhyau ulumi'd-din*, Beyrut.

Hasan, Hüseyin el-Hac (1992). *Hadaretü'l-Arab*, Beyrut.

- Hasan, İbrahim Hasan (1991). *Tarihü'l-İslâm: es-siyasi ve'd-dini ve's-sekafi ve'l-ictimai*, 13. bs. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Hemdanî (1961). *Tekmiletu Tarihi't-Taberi*, Tahran.
- Hitti (1980). *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi.
- Hizmetli, Mustafa (2012). *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara: Araştırma.
- Hizmetli, Mustafa (2011). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara: TDV.
- İbn Abdilberr (1995). *el-İstiab fî ma'rifeti'l-ashab*, (thk. Muavvaz-Abdülmevcud, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Abdirabbih (1968). *Ikdü'l-Ferid*, Kahire: Lecne.
- İbn Haldun (1995). *Mukaddime*, (thk. Cüveydî), Beyrut.
- İbn Hallikan (1978). *Vefeyat*, (thk. Abbas), ofs. Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn İzarî (1951). *el-Beyanü'l-Muğrib fî Tarihi'l-Mağrib*, (E.L. Provençal- G.-S. Colin), Leiden.
- İbn Kesir (1997). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (thk. A. et-Türki), Cize: Hicr.
- İbn Manzur (1405). *Lisanü'l-Arab*, Kum.
- İbn Sa'd (1968). *Tabakatü'l-Kübra*, (nşr. Abbas), Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Saîd (1964). *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, (thk. Şevki Dayf), Kahire.
- İbnu'l-Uhuvve (1938). *Mealimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*, (terc. ve tsh. R. Levy), London: Messrs Luzac & Co.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, (thk. Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cevzî (1992). *el-Muntazafî tarihi'l-müluk ve'l-ümemm*, (Ata) Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr (1997). *el-Kâmil fî't-tarih*, (Tedmürî), Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-Arabiyye.
- İbnü'l-İmad (1993). *Şezeratü'z-Zeheb fî ahbari men zeheb*, (thk. Arnaut) Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- İbnü'l-Kıftî (1326). *Ahbaru'l-Hükemâ*, Kahire.
- Kalkaşendî (1987). *Subhu'l-Aşâ fî sinaati'l-inşa*, (thk. Şemseddin), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Kallek, Cengiz (1998). "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133.
- Kallek, Cengiz "Müzayede", *DİA*, XXXII, 236-238.
- "İhtikâr", *DİA*, XXI, 560-565.
- Kâtib Çelebi (1941). *Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, (Yaltkaya-Bilge), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Kavakçı, Yusuf Ziya (1975). *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Erzurum.

Kazıcı, Ziya (1987). *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul.

Kettanî, *Teratibü'l-İdariyye*, Beyrut ts.

Makrîzî, (1967). *en-Nukudü'l-İslâmiyye (Şüzûru'l-Ukud)*, (thk. Bahrülulum), Necef: el-Mektebetü'l-Hayriyye.

Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, Beyrut: Daru Sadır, ts.

Miskeveyh (1914). *Tecaribü'l-ümem*, (neşr, Amedroz), Kahire: Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddün.

Müdevver, Cemil Nahle (1935). *Hadaretü'l-İslam fi dari's-selam*, Kahire: Matbaatü'l-emiriyye,

Sabî, *el-Muhtâr min resaili Ebî İshak es-Sabi*, (haşiye Emir Şekib Arslan), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise, ts.

Safedî (1969). *el-Vafi bi'l-vefeyat*, (İhsan Abbas), 2. bs. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Samerrai, Hüsameddin (1983), *el-Müessesatü'l-idariyye fi'd-devleti'l-Abbasiyye*, 2. bs. Mekke: Dârü'l-Fikri'l-Arabi.

Sem'anî (1988). *Ensâb*, (thk. Barudî), Beyrut: Dârü'l-Cinan,

Strayer, Joseph R. (1989). "Muhtasib", *Dictionary of The Middle Ages*, NewYork, VIII, 527.

Sûlî, Ebu Bekir (1983). *Ahbârü'r-Râzî-Billah ve'l-Müttaki-Lillah (el-Evrâk)*, (thk. J. H. Dunne), 3. bs. Beyrut: Dârü'l-Mesire.

Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut: Dârü's-Sekafe, ts.

Şeyzerî (1946). *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*, (nşr. el-Arînî), bi-eşraf M. M. Ziyade, Kahire.

Taberî (1987). *Tarih*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.

Taşköprizâde (1313). *Mevzûâtü'l-ulûm*, (trc. Kemaleddin Mehmed Efendi), Dersaâdet: İkdâm Matbaası.

Tirmizî, *Sünen*, III, 598.

Vekî', *Ahbaru'l-Kudat*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Yahya b. Ömer el-Endelüsî (1975). *en-Nazar ve'l-ahkâm fî cemii ahvâli's-sûk*, (thk. Abdülvehhab), Tunus.

Yakut el-Hamevî (1999). *Mu'cemü'l-Üdeba*, Beyrut: Dârü İhyai Türesi'l-Arabî.

Yeniçeri, Celal "Mülamese", *DİA*, XXXI, 536-537.

Yeniçeri, Celal "Münabeze", *DİA*, XXXI, 563.

Zehebî (1985), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Arnaut-Esed), 3. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.